

بسترها، زمینه‌ها و چالش‌های پیدایی جنبش زیدیه در یمن

علی یزدانی*

فاطمه جان‌احمدی**

چکیده

شهادت امام حسین علیه السلام در سال ۶۱ ق، سبب تغییر فضای تبلیغی جامعه اسلامی به سود گرایش‌های شیعی شد. علویان با تکیه بر این فضای اجتماعی در کنار ضعف سیاسی عباسیان و استفاده از بسترهای مناسب جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی موجود در یمن، سومین حکومت زیدی جهان اسلام را تأسیس نمودند. پژوهش حاضر به موضوع، بسترها و چالش‌های پیدایی دولت زیدی یمن (۲۹۸ - ۲۸۰ ق / ۹۱۱ - ۸۹۳ م) می‌پردازد. پیدایش این دولت و فعالیت امامان زیدی و شیعیانشان در یمن سبب شد تا این دولت، تنها حکومت زیدی باشد که به‌تواند بیش از هزار سال پایدار بماند. آنان با بهره‌گیری از ظرفیت‌های موجود در این منطقه و پیشینه یمنیان در علاقه به تشیع، توانستند تا حد امکان بر مشکلات سیاسی - اجتماعی فائق آمده و یمن را به مهم‌ترین پایگاه زیدیان تا به امروز تبدیل نمایند.

واژگان کلیدی

زیدیه، یمن، هادی الی الحق، بسترها، قاسم رسی، قرامطه.

مقدمه

ورود یحیی بن حسین بن قاسم رسی، ملقب به هادی الی الحق در سال ۲۸۰ ق با استفاده از ضعف حکومت عباسیان و ناآرامی‌های داخلی یمن، موجب تأسیس اولین حکومت زیدی مذهب در یمن شد.

yazdanimali@yahoo.com

janahmad2004@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۹۱/۸/۱۰

*. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن اسلامی دانشگاه معارف اسلامی.

**، دانشیار دانشگاه الزهراء علیها السلام تهران.

تاریخ دریافت: ۹۱/۲/۱۱

زیدیان به رهبری امام هادی الی الحق و با کمتر از ۵۰ نفر از یارانشان وارد صعده شدند. امام هادی نخستین شخص از خاندان زیدی بود که در آنجا ظهور، و دعوت به زیدیه را آغاز نمود. این جنبش با بهره‌گیری از موقعیت جغرافیایی یمن و دوری آن از بغداد، مرکز خلافت عباسی و استفاده از زمینه‌های فرهنگی - اجتماعی مناسب که عمدتاً از نارضایتی‌ها نسبت به قدرت حاکمه و والیان عباسی و علاقه یمنیان در گرایش به تشیع نشئت می‌گرفت، توانست به نفوذی مثبت در میان توده‌های اجتماعی و قبایل یمنی دست پیدا نماید. گرچه این حکومت تازه‌تأسیس در ادامه فرایند تثبیت بنیان‌های حکومتی خود با مشکلاتی همچون فقر و قحطی در یمن، بافت قبیله‌ای، حضور بازماندگان والیان عباسی و ظهور قرامطه روبه‌رو شد، اما این جنبش برخلاف سایر قیام‌های زیدی، تنها جنبش فکری‌ای شد که توانست به دلایل متعدد و با فراز و فرود بسیار تا عصر حاضر تداوم یابد. چگونگی شکل‌گیری و تداوم جنبش زیدیه در یمن و بررسی علل و عوامل آن، از مهم‌ترین دغدغه‌های پژوهش حاضر است. نویسنده این مقاله در پی آن است تا با تحلیل و توصیف عوامل مؤثر در تشکیل و استقرار دولت زیدی یمن، به پاسخی مستدل و مستند دست پیدا نماید. علاوه بر بررسی عوامل موفقیت الهادی، آنچه در این مجال اهمیت خواهد یافت، پرداختن به سه سؤال اساسی است:

۱. عوامل مؤثر در گرایش یمنیان به تشیع زیدی چه بود؟
  ۲. زیدیان از چه علل و زمینه‌های برای حضور در یمن سود برده‌اند؟
  ۳. پیامد کدام چالش‌ها سبب تضعیف و انحطاط اولین حکومت زیدی یمن شد؟
- در این نوشتار، گردآوری اطلاعات و داده‌های تاریخی براساس روش کتابخانه‌ای بوده و تا حد امکان بر منابع و اسناد درجه اول تکیه شده است.

عوامل مؤثر در گرایش یمنیان به تشیع زیدی

پس از آنکه رسول گرامی اسلام ﷺ یاران علی بن ابی‌طالب علیه السلام را شیعه نامیدند،^۱ این اسم به مرور و بعدها به‌طور خاص برای این گروه به‌کار رفت.^۲ تشیع گرچه به‌صورت کلی از بستری‌های گوناگونی برای رشد و گرایش توده‌های مردم به مبانی فکری خود سود جسته است، اما به‌طور خاص می‌توان وجود چنین نگرشی در میان یمنیان و در اولین رویدادهای پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله را به درایت و تدبیر رسول خدا صلی الله علیه و آله در فرستادن حضرت علی علیه السلام به یمن جستجو کرد.

۱. مجلسی، بحارالانوار، ج ۷، ص ۱۷۸؛ بلاذری، انساب‌الأشراف، ج ۲، ص ۸۲؛ شیخ صدوق، فضائل الشیعه و صفات الشیعه، ص ۱۲ و ۱۵.
 ۲. ابن‌منظور، لسان‌العرب، ج ۸، ص ۱۸۹.

حضور حضرت علی علیه السلام در سال دهم هجری میان قبایل یمنی همدان و مدحج^۱ برای تبلیغ دین اسلام و آموزش قرآن و احکام به آنان، نقش مؤثری در توجه یمنیان به آن حضرت ایفا نمود.^۲ حضور برخی نمایندگان قبایل یمنی در حجة الوداع و مراسم غدیرختم،^۳ از دیگر عواملی است که در گرایش یمنیان به تشیع نقش داشته است.^۴

از این رو مدافعان نظریه امامت اهل بیت علیهم السلام هم نه تنها در حجاز، بلکه در بین برخی قبایل معدی مثل بنی تمیم و یمنی مثل کنده در حضرموت نیز حضور داشتند.^۵ نقل است عمده نخستین شیعیان یمنی از میان قبایل مذحج، قضاعه، اوس و خزرج بوده‌اند.^۶ حارث بن معاویه تمیمی،^۷ و حارثة بن سراقه کندی و اشعث بن قیس کندی^۸ به زیاد بن ابیه انصاری به عنوان نماینده اولین خلیفه مسلمانان (ابوبکر) در حضرموت گفتند: «ما اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله را اطاعت خواهیم کرد؛ چرا شما آنان را از خلافت بازداشتید؟»^۹ دقیقاً به همین دلایل است که ابوبکر بن ابی قحافه به عنوان اولین خلیفه پس از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله برای آرام کردن شورش‌های یمن، سعی داشت حضرت علی علیه السلام را نزد آنها بفرستد.^{۱۰} توجه یمنی‌ها به تشیع به حوادث دوران پیامبر صلی الله علیه و آله خلاصه نشد. حضور فعال آنها در مهم‌ترین حوادث شکل‌گیری تاریخ جهان تشیع را می‌توان نشانه‌ای دیگر از روند رو به رشد گرایش به تشیع در میان یمنیان دانست. به عنوان نمونه، در میان اسناد تاریخی می‌توان به این موارد اشاره کرد:

۱. پس از قتل عثمان در سال ۳۵ ق و در جریان تعیین خلیفه پس از او، از شمار بیعت‌کنندگان با حضرت علی علیه السلام به غیر از مهاجرین و انصار، ده نفر نزاری و چهل نفر یمنی بوده‌اند.^{۱۱} مهم‌ترین نگرش‌های اجتماعی آن روز را می‌توان در اشعار شعرای آن زمان جستجو کرد. مالک بن حارث اشتر از شاعران یمنی در وصف حضرت علی علیه السلام این گونه می‌سراید:

۱. از قبائل بزرگ یمن. (حموی، معجم البلدان، ج ۵، ص ۸۹)

۲. واقدی، المغازی، ج ۳، ص ۱۰۸۲؛ طبری، تاریخ الاسم و الملوک، ج ۳، ص ۱۳۲.

۳. واقدی، الرده، ص ۱۹۷.

۴. منتظرالقائم، نقش قبائل یمنی در حمایت از اهل بیت، ص ۱۳۲.

۵. همان، ص ۱۳۰ - ۱۲۹.

۶. منتظرالقائم، نقش قبائل یمنی در حمایت از اهل بیت، ص ۱۳۳.

۷. واقدی، الرده، ص ۱۷۶.

۸. ابن‌عشیم، الفتوح، ج ۱، ص ۵۰.

۹. واقدی، الرده، ص ۱۷۶.

۱۰. همان، ص ۱۹۷.

۱۱. همان، ص ۱۸۷.

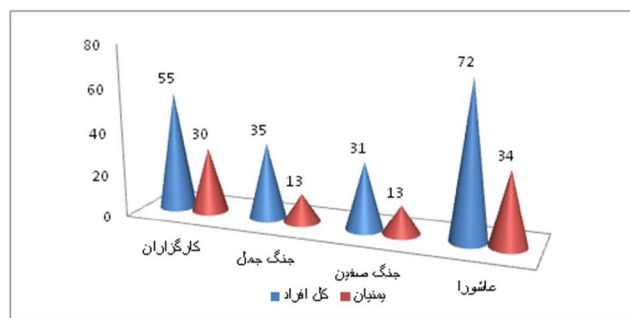
ای مردم! این است وصی اوصیا و وارث علم انبیا؛ کسی که در راه خدا بس گرفتاری کشید و نیک امتحان داد. آن که برای او کتاب خدا به ایمان گواهی داد و پیامبرش به بهشت رضوان. کسی که فضایل در او به کمال رسیده و در سابقه علم و برتری اش نه اواخر شک دارند و نه اوایل.^۱

۲. به خلافت رسیدن حضرت علی علیه السلام نیاز به طیف گسترده‌ای از کارگزاران را ایجاد کرد. از میان پنجاه‌وپنج کارگزار آن حضرت، سی نفر یمنی بودند که از این تعداد، دوازده نفر از انصار و هجده نفر از ساکنان یمن بوده‌اند.^۲

۳. در تقسیمات جمعیتی کوفه - که براساس نسب‌شناسی و به کمک دو متخصص نسب‌شناس (نسب) عرب صورت گرفت^۳ - از بافت قبیله‌ای هفت‌گانه، چهار گروه آن که مجموعاً سیزده قبیله می‌شدند، به قبایل یمنی اختصاص داشت.^۴ بدین سان در تحولات بعدی جهان اسلام، قبایل یمنی نقش پررنگی ایفا نمودند. این نقش در جهان تشیع، به‌خصوص در حوادث مهم آن دوره نمود بیشتری پیدا نمود:

- در جنگ جمل از سی‌وپنج فرمانده و در صفین از سی‌ویک فرمانده سپاه حضرت علی علیه السلام، سیزده نفر یمنی بودند.^۵

- نقش پررنگ یمنیان حتی در حادثه عاشورای سال ۶۱ ق ادامه پیدا کرد و از هفتادودو شهید کربلا،^۶ سی‌وچهار نفر یمنی بودند.^۷

۱. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۷۶.

۲. منتظرالقائم، نقش قبائل یمنی در حمایت از اهل بیت، ص ۱۹۶.

۳. جعفری، تشیع در مسیر تاریخ، ص ۱۲۸.

۴. همان، ص ۱۳۱؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۲، ص ۲۳۵.

۵. منتظرالقائم، نقش قبائل یمنی در حمایت از اهل بیت، ص ۲۱۹ - ۲۰۹.

۶. براساس نظر مشهور.

۷. منتظرالقائم، نقش قبائل یمنی در حمایت از اهل بیت، ص ۳۰۱.

تأثیر جریان عاشورا بر شکل‌گیری تشیع زیدی

اساساً شکل‌گیری و ظهور قیام‌ها و جریانات فرقه‌ای - سیاسی را نمی‌توان هم‌زمان با حرکت و قیام یک شخص دانست. وجود زمینه‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی از یک سو و پیدایش تفکر و اعتقادی نو از سوی یک شخص یا یک گروه، دو جریان مؤثر در پیدایش جنبش‌ها و قیام‌ها بوده‌اند.

زیدیه به‌عنوان یک فرقه شیعی علاوه بر تمرکز بر شخصیت علمی و فقهی زید بن علی و قیام او، از عوامل تاریخی، سیاسی و اجتماعی نیز در جهت پیدایش و گسترش عقاید خود سود برده است.

امام حسین علیه السلام نه تنها به‌عنوان تنها بازمانده خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله در بین مسلمانان مطرح بود، بلکه به‌عنوان نقطه اتحاد شیعیان در امر امامت محسوب می‌شد. شیعیان تا این زمان براساس نص رسیده از رسول خدا صلی الله علیه و آله، ائمه را جانشینان واقعی پیامبر صلی الله علیه و آله در امر خلافت می‌دانستند.^۱ با شهادت امام حسین علیه السلام در سال ۶۱ ق، شیعیان در این مورد که چه کسی شایستگی مقام امامت را دارد، دچار اختلاف شدند؛^۲ در نتیجه اولین انشعابات درون فرقه‌ای شیعه به‌وجود آمد. از این زمان تا شهادت امام صادق علیه السلام، شیعه به چهار فرقه امامیه، کیسانیه، زیدیه و اسماعیلیه منشعب گردید.

زید بن علی در چنین دورانی متولد شد. دیدار او با واصل بن عطا، رئیس معتزله^۳ و ابوحنیفه، رئیس فقه حنفی^۴ و رفت‌وآمد به بصره و کوفه سبب نشر و تبلیغ آرای او شد.^۵

اظهار تولای او نسبت به دو خلیفه اول مسلمانان و جایز دانستن خلافت مفضول،^۶ در حمایت سایر مذاهب کلامی و فقهی از حرکت زید و قیام‌های زیدیان بسیار مؤثر افتاد.^۷

رویکرد فقهی - اعتقادی زید سبب شد افراد زیادی به جریانی که توسط او آغاز گردیده بود، بپیوندند. عواملی چون رفتن یحیی بن زید به خراسان که محل مناسبی برای گسترش نفوذ فکری و برخورداری از حمایت ایرانیان بود،^۸ و قیام‌های گسترده زیدیانی همچون عبدالله بن معاویه علیه مروان بن حمار، محمد نفس زکیه علیه منصور دوانیقی، حسین بن علی (شهید فخ) علیه

۱. شفق خوانی، «امامت از دیدگاه زیدیه و امامیه»، فصلنامه طلوع، ش ۲۱، بهار ۱۳۸۶، ص ۸.

۲. ابن‌خلدون، دیوان المبتدأ والخبر فی تاریخ العرب و البربر، ج ۳، ص ۲۱۴.

۳. شهرستانی، الملل و النحل، ج ۱، ص ۲۵۰.

۴. الزرکلی، أعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء، ج ۳، ص ۵۹.

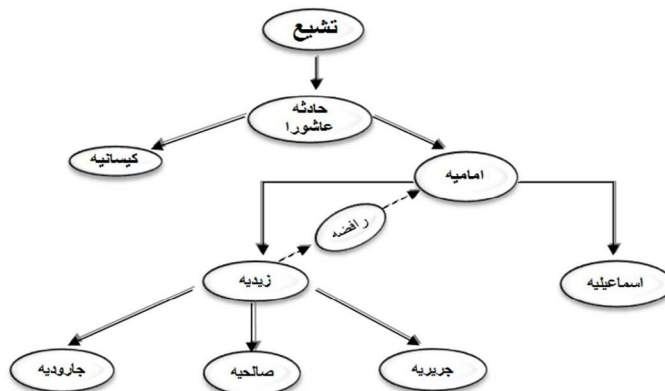
۵. محمد ابوزهره، الامام الزید حیاة و عصره، آرائه و فقهه، ص ۲۳۶.

۶. ابن‌خلدون، دیوان المبتدأ والخبر فی تاریخ العرب و البربر، ج ۳، ص ۲۱۶.

۷. الزرکلی، أعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء، ج ۳، ص ۵۹؛ ابن‌خلدون، دیوان المبتدأ والخبر فی تاریخ العرب و البربر، ج ۴، ص ۶.

۸. ابن‌فقیه همدانی، البلدان، ص ۶۰۴.

هادی عباسی، یحیی بن عبدالله علیه هارون الرشید، ادريس بن عبدالله عليه هارون و محمد بن ابراهيم بن اسماعيل مشهور به ابن طباطبا عليه مأمون...^۱ و نیز شکل‌گیری حکومت‌های ادريسيان و علويان طبرستان و يمن، نقش مهمی در گسترش و ترویج فرقه زیدیه ایفا کردند.

زمینه‌های حضور تشیع زیدی در يمن

می‌توان گفت در تمام دوران‌های تاریخی، مسائل و پدیده‌های پیرامون یک اجتماع با رویکردی دوگانه نه تنها سبب بروز مشکلات برای حکومت‌های وقت بوده‌اند، بلکه موجبات شکل‌گیری جریان‌های مذهبی و سیاسی جدیدی را پدید آورده‌اند. زیدیان يمن نیز از این قانون مستثنا نبوده‌اند و بر پایه یک سری بسترها و زمینه‌های موجود در زمان خود، موفق به تأسیس حکومت گردیدند.

۱. بسترهای جغرافیایی

پس از قیام‌های گسترده زیدیان در قرن دوم هجری که تقریباً تمامی آنها به شدت سرکوب شدند، به‌زودی برای رهبران زیدی مشخص شد که نقاط مرکزی جهان اسلام مانند عراق و حجاز، نقاط مناسبی برای مخالفت با دولت مرکزی نمی‌باشد.

برخلاف عباسیان که از روی آگاهی و با طرح و نقشه به مناطق دور از شهرهای مرکزی چشم دوخته بودند^۲ و داعیان خود را برای تبلیغ و جمع‌آوری نیرو علیه حکومت اموی به آن نقاط فرستادند، زیدیان به‌حسب یک اتفاق به اهمیت این موضوع پی بردند و توانستند اولین حکومت خود را در شمال آفریقا و دور از مرکز خلافت عباسی تأسیس کنند.

۱. ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبیین*، ص ۱۴۵ به بعد؛ ابن‌خلدون، *دیوان المبتدأ والخیر فی تاریخ العرب و البربر*، ج ۴، ص ۷ به بعد.

۲. ابن‌خلدون، *دیوان المبتدأ والخیر فی تاریخ العرب و البربر*، ج ۳، ص ۱۲۵؛ دینوری، *الاخبار الطوال*، ص ۳۳۳.

پس از قیام حسین بن علی بن حسن (شهید فخر) و کشته و اسیر شدن بسیاری از یارانش، تعدادی از همراهان او موفق به فرار شدند.^۱ در میان فراریان، ادريس بن عبدالله و برادرش يحيى بودند.^۲ ادريس با شمار اندکی از یارانش به مصر رفتند و از آنجا عازم دیار اندلس (مغرب) شدند.^۳ او با حمایت قبایل زیادی از بربرهای مغرب توانست جامعه قبایلی مغرب را برای برپایی یک حکومت مستقل متحد سازد و برای اولین بار، حکومت شیعی علوی را در سال ۱۷۲ ق تأسیس نماید.^۴ مهم‌ترین شاخصه جغرافیایی یمن که عامل مؤثری در توفیق زیدیان برای برپایی حکومت بود، فاصله زیاد و دوری این منطقه از حکومت مرکزی به پایتختی بغداد بود.

یمن که در جنوبی‌ترین بخش حجاز واقع است، به‌علت محصور بودن در غرب و جنوب با دریا و در شرق و شمال شرقی با صحرای ربع‌الخالی،^۵ از لحاظ جغرافیایی از امنیت کامل برخوردار بوده است. به‌واسطه همین موانع طبیعی و دوری از مراکز فکری جهان اسلام که عمدتاً در کوفه و مدینه متمرکز بوده‌اند، این منطقه تا حضور علویان از تنش‌های فرقه‌ای به‌دور ماند و توانست محیط مناسبی برای گسترش تفکرات زیدی فراهم کند؛ محیطی که توانست تا عصر حاضر به مهم‌ترین پایگاه فکری زیدیان تبدیل شود.

۲. بسترهای سیاسی

از همان آغازین روزهای حکومت عباسیان و در دوران ابوالعباس سفاح (۱۳۶ - ۱۳۲ ق) مشخص شد که عباسیان توانایی کافی برای تسلط بر تمامی مناطق تحت تصرف مسلمانان را ندارد. از خاندان اموی، عبدالرحمن بن معاویه بن هشام، از فرزندان هشام بن عبدالملک که بر اندلس حکومت می‌کرد و خطبه به‌نام سفاح می‌خواند، پس از حدود یک سال دعوت به بنی‌العباس را قطع کرد و اندلس را از دولت عباسی جدا نمود.^۶

همچنین ادامه اختلافات درونی و شکاف سیاسی عباسیان با نزاع امین و مأمون برای جانشینی

۱. ابن‌اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج ۶، ص ۹۰.

۲. يحيى بن عبدالله بن حسن بن حسن بن علی بن ابی‌طالب علیه السلام از یاران امام صادق علیه السلام شمرده می‌شود. او مردی چهارشانه، گندمگون، با شکمی بزرگ بود که موهایش از دو پهلو ریخته بود. پس از حادثه فخر تا مدتی پنهان و مخفی بود؛ سپس خود را به گیلان رساند. در آنجا بعد از مدتی با امان‌نامه دستگیر شد و به زندان افتاد، تا اینکه در زندان توسط هارون‌الرشید کشته شد. (ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبیین*، ص ۲۳۰ - ۱۹۲)

۳. ابن‌خلدون، *دیوان‌المبتدأ والخبر فی تاریخ العرب و البربر*، ج ۴، ص ۱۱ - ۱۰.

۴. همان، ص ۱۷ - ۱۰.

۵. کریم‌لو، *جمهوری یمن*، ص ۱۱ - ۲.

۶. ابن‌خلدون، *دیوان‌المبتدأ والخبر فی تاریخ العرب و البربر*، ج ۳، ص ۳۵۱.

هارون الرشید به اوج خود رسید و عباسیان را در سرایشی انحطاط اقتدار سیاسی قرار داد.^۱ در همین دوره با تداوم سیاست تقیه در فرهنگ امامیه^۲ و جهت‌گیری سیاسی - تبلیغی زیدیان در استفاده از مفاهیمی همچون جهاد و امر به معروف و نهی از منکر، شمار زیادی از مسلمانان که از ظلم حاکمان به ستوه آمده بودند، به دیدگاه‌های این گروه متمایل شدند.^۳ هم‌زمان رویکرد سیاسی - اعتقادی زیدیان برای در رأس هرم قرار گرفتن سادات حسنی و حسینی به‌عنوان امامان زیدی، نگرش مثبت دیگری بود^۴ که سبب جذب بسیاری از اهل‌بیت (سادات) به این گروه گردید. همچنین نفوذ معنوی سادات به‌عنوان فرزندان رسول خدا ﷺ در مناطق مختلف جهان اسلام سبب شد زیدیان بیش از هر یک از گروه‌های شیعه موفق به تحرکات سیاسی و تأسیس حکومت شوند.

یمن هم به‌طور خاص با ضعف گسترده عباسیان در نفوذ حاکمیت سیاسی روبه‌رو شد. شورش‌های یمنیان که از دوران منصور آغاز گردیده بود،^۵ سبب شد تا عباسیان برای کنترل اوضاع، به عزل و نصب‌های گسترده والیان خود در این منطقه اقدام کنند.

با رشد نارضایتی‌های عمومی و ضعف حاکمان منصوب عباسی در کنترل اوضاع یمن، یمنیان موفق شدند در دوران حکومت مأمون، دولت‌های محلی زیدیان (۲۰۳ ق) و آل‌یعفر (۲۴۷ ق) را در این منطقه تأسیس نمایند.^۶ ظهور این حکومت‌ها، اولین قدم‌های یمنیان برای تشکیل حکومت‌های محلی مستقل و نیمه‌مستقل در این بخش از جهان اسلام بود.

۳. بسترهای فرهنگی - اجتماعی

شهادت امام حسین ﷺ در سال ۶۱ ق، مهم‌ترین عامل توجه توده‌های اجتماعی به اهل‌بیت رسول خدا ﷺ بود. افشاگری‌های اسرای کربلا در کنار قیام‌های گسترده‌ای که برای خون‌خواهی امام حسین ﷺ به‌وقوع پیوست، علاوه بر ظلم فراگیر امویان، بهترین بستر اجتماعی برای رشد تشیع در جهان اسلام را فراهم نمود. عباسیان با استفاده از همین بستر مهم اجتماعی در کنار سازمان دعوتشان

۱. الطبری، تاریخ الامم و الملوک، ج ۸، ص ۳۶۶.

۲. سالم عزآن، الامام الزید بن علی شعله فی لیل الاستبداد، ص ۲۱۶.

۳. عباسی، سیره الهادی الی الحق، ص ۲۷.

۴. همان، ص ۲۷.

۵. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۴۱۲ - ۳۷۲؛ ابن‌اثیر، الکامل فی التاريخ، ج ۶ ص ۳۸۱.

۶. همان، ج ۴، ص ۲۸۲؛ سلیمان محمود، تاریخ اليمن السياسي فی عصر الاسلامی، ص ۱۲۵؛ خضیری احمد، دولت زیدیه یمن، ص ۳۶ - ۲۰.

موفق شدند جریان‌های مختلف شیعی آن دوره را حول شعار «الرضا من آل محمد» جمع نمایند. تأثیر این شعار و تبلیغات پیرامون آن سبب شد تا در سال ۲۰۷ ق عبدالرحمن بن احمد بن عبدالله بن محمد بن عمر بن علی بن ابی‌طالب علیه السلام در یمن قیام نماید. دعوت او به «رضا من آل محمد» باعث شد تا بسیاری از یمنیان به او بپیوندند.^۱ مخالفت‌های اجتماعی یمنیان، مأمون عباسی را از آنها ناراضی نمود. مأمون در پاسخ محمد بن صالح سرخسی گفت: «اما بلاد یمن و اهل آنجا، به خدا قسم من آنها را دوست ندارم و آنها هم مرا دوست ندارند.»^۲

از این رو مأمون سپاه‌یانی به مکه و مدینه و یمن فرستاد تا با علویانی که در آنجا بودند، نبرد کنند.^۳ دینار بن عبدالله با لشکری از نظامیان به همراه امان‌نامه مأمون نزد عبدالرحمن بن احمد علوی رفت و عبدالرحمن با پذیرش امان‌نامه، از قیام خود منصرف شد.^۴ اما ابراهیم بن موسی بن جعفر الصادق علیه السلام که پس از کشته شدن ابوالسرایا به یمن رفته بود، پس از یک جنگ سخت با حمدویه بن علی بن عیسی بن ماهان، از یمن خارج شد و به مکه گریخت.^۵

گرچه ناراضی‌های اجتماعی در یمن سبب توجه برخی علویان به این منطقه شد، اما آنها از لحاظ علمی و فرهنگی تأثیر بسزایی بر این منطقه نگذاشتند. برخلاف این گروه، قاسم بن ابراهیم بن اسماعیل بن ابراهیم طباطبا بن حسن بن حسن بن علی بن ابی‌طالب علیه السلام معروف به قاسم رسی است^۶ که مهم‌ترین نقش را در شکل‌گیری دعوت زیدیه یمن داشت. قاسم رسی از فقیه‌ترین، زاهدترین و بردبارترین افراد زمان خود بود.^۷ تسلط وی به علوم گوناگون سبب شد تا به «نجم آل‌رسول» مشهور شود.^۸

آرا و تفکرات او و حضورش در منطقه رس سبب رشد و نمو خاندان رسی و ایجاد پایگاه فکری - اعتقادی مناسب برای زیدیان گردید. او را باید از سیاست‌مدارترین شخصیت‌های زیدی آن دوران دانست. قاسم رسی که از کمی یاران و شکست قیام‌های نظامی زیدیان اطلاع داشت، با تغییر در روش دعوت خود، از قیام مسلحانه دست برداشت و به تعلیم و تربیت شاگردان و ترویج افکارش

۱. ابن‌اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج ۶، ص ۳۸۱.

۲. همان، ص ۴۳۲.

۳. ابن‌خلدون، *دیوان المتبدأ و الخبر فی تاریخ العرب و البربر*، ج ۳، ص ۳۰۵.

۴. همان، ج ۴، ص ۱۴.

۵. یعقوبی، *تاریخ یعقوبی*، ج ۴، ص ۴۴۹ - ۴۴۸.

۶. هارونی، *الافاده*، ص ۱۱۴؛ احمد شوقی، *الحیة السیاسیه و الفکریه للزیدیه فی المشرق الاسلامی*، ص ۱۷۴.

۷. حسنی، *المصابیح*، ص ۵۶۵.

۸. هارونی، *الافاده*، ص ۱۱۴.

پرداخت.^۱ به همین دلیل مدینه را به عنوان محل سکونت خود برگزید^۲ تا افرادی که در ایام حج به مدینه می آمدند را با نظرات خود آشنا کند.^۳ این افراد خواسته یا ناخواسته در شهرهایشان به ترویج تفکرات قاسم رسی می پرداختند. عمده شاگردان قاسم رسی را در این دوران، عموزادگان و فرزندان از جمله پدر مؤسس دولت زیدی یمن - حسین بن قاسم رسی - شکل می دادند.^۴ تربیت این شاگردان به او این اجازه را داد تا تعدادی از آنها را به مناطقی از بلخ و طالقان و جوزجان اعزام نماید.^۵ برخلاف قیام کنندگان زیدی که می خواستند در کوتاه ترین زمان به اهداف خود دست پیدا نمایند، قاسم رسی با نهادهای کردن تفکراتش در یک دوره زمانی بلندمدت توانست بیشترین تأثیر را بر تحولات فکری - سیاسی زیدیه ایجاد نماید. تأسیس حکومت زیدی یمن و حضور طرفداران او در طبرستان که به «قاسمیه» معروف بودند،^۶ از نتایج این رویکرد هوشمندانه بود. برخی از این افراد بعدها به یمن مهاجرت کرده و با عنوان «طبریون»، از باوفاترین جنگجویان امام هادی الی الحق در جنگ ها و کشمکش های یمن گشتند.^۷

۴. بسترهای اقتصادی

تأسیس یک حکومت نیاز به منابع اقتصادی کافی دارد تا در تشکیل و بقای خود به آن منابع مالی تکیه نماید. یمن به علت وجود کوه های فراوان و تأثیرپذیری از بارندگی های موسمی، موقعیت ممتازی در جنوب شبه جزیره داشته است.^۸ مردم یمن با استفاده از رودهای دائمی و ساخت سدهایی همچون سد تاریخی «مارب» در طول تاریخ، کشاورزی و دام پروری را به یکی از اساسی ترین بخش های اقتصادی خود تبدیل کردند.^۹

همین اقتصاد موفق سبب پیدایش مهم ترین تمدن های تاریخی همچون دولت سبأ^{۱۰} در این

۱. همان، ص ۲۲۸ و ۲۳۰.

۲. همان، ص ۱۲۷.

۳. فؤاد سید، تاریخ المذاهب الدینیة فی البلاد الیمن، ص ۲۳۰.

۴. هارونی، الافاده، ص ۱۱۶.

۵. حسنی، المصابیح، ص ۵۶۴.

۶. فؤاد سید، تاریخ المذاهب الدینیة فی البلاد الیمن، ص ۲۲۸.

۷. عباسی، سیرة الیهدی الی الحق، ص ۲۰۵.

۸. منذر عبدالکریم، دراسات فی تاریخ العرب قبل الاسلام، ص ۳۸۱؛ حسن سلیمان، تاریخ الیمن السیاسی فی عصر الاسلامی، ص ۳۶.

۹. کریم لو، جمهوری یمن، ص ۱۰.

۱۰. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۱، ص ۱۹۵.

منطقه شد که در مقایسه با منطقه حجاز، بسیار قابل توجه است.

از این رو هادی الی الحق^۱ به‌عنوان مؤسس حکومت زیدی با توجه به این موقعیت ممتاز در جنوب شبه‌جزیره، پایه‌های اقتصادی حکومتش را بر جمع‌آوری زکات از محصولات کشاورزی یمنیان بنا نهاد.^۲

حضور یهودیان و مسیحیان این فرصت را به زیدیان داد تا جزیه را به‌عنوان یکی دیگر از منابع مالی خود قرار دهند. هادی الی الحق پس از ورود به صعده دستور داد تا جزیه اموال را از یهود و نصارا بگیرند.^۳

آن‌گونه که *سیره الهادی الی الحق* آورده است، یحیی بن حسین در ابتدای ورود، به اموال اهل ذمه توجه خاصی پیدا کرد. از این رو دستور داد تا اهل ذمه آنچه پس از اسلام از مسلمانان خریده‌اند را رها کرده و به مسلمانان بفروشند و آنچه از دوره جاهلیت مانده است، برای آنها باقی بماند. هادی الی الحق استدلال می‌کرد: چون اهل ذمه از این اموال زکات و صدقه پرداخت نمی‌کنند، این باعث ضعف اسلام می‌شود. اما پس از گریه و زاری و درخواست اهل ذمه و شهادت مردم مبنی بر اینکه این اموال را اهل ذمه به اجبار از آنان نگرفته‌اند، از اموال آنان چشم‌پوشی کرد و قرار شد تا یک‌نهم این اموال به‌عنوان صلح و صدقه به هادی پرداخت شود.^۴

پس از آن، جزیه اهل ذمه را این‌گونه تعیین کرد: چهل‌وهشت درهم برای اشراف و بزرگان، بیست‌وچهار درهم برای اقشار متوسط و دوازده درهم برای ضعفا تا جان و مال آنان تحت حمایت مسلمانان باشد.^۵

گرفتن مالیات از تاجران، سومین منبع مالی‌ای بود^۶ که زیدیان یمن برای حل مسائل خود از آن سود می‌بردند.

۱. نام کامل او یحیی بن حسین بن قاسم بن اسماعیل بن ابراهیم بن حسن بن حسن بن علی بن ابی‌طالب علیه السلام و ملقب به الهادی الی الحق است که در شهر مدینه به سال ۲۴۵ ق / ۸۵۹ م به دنیا آمد. (احمد شوقی، *الحیة السیاسیه و الفکریه للزیدیه فی المشرق الاسلامی*، ص ۱۷۸؛ هارونی، *الافاده*، ص ۱۲۸)

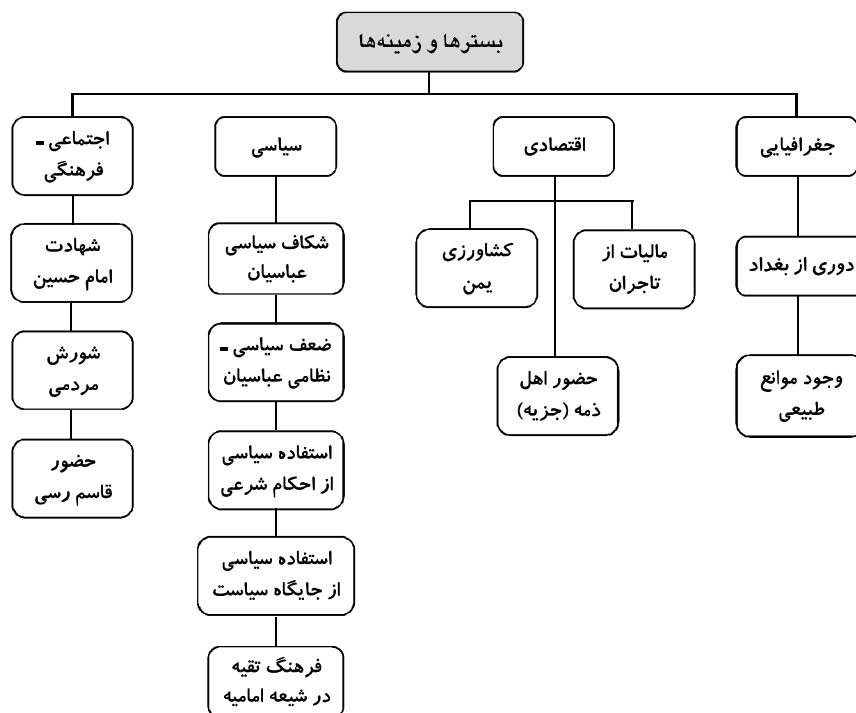
۲. مثلاً از زمین‌هایی که با باران یا آب قنات آبیاری می‌شدند، یک‌دهم و از زمین‌هایی که با شتر و دلو آبیاری می‌شدند، یک‌بیستم و... زکات می‌گرفت. (عباسی، *سیره الهادی الی الحق*، ص ۴۷ - ۴۵)

۳. یحیی بن حسین، *مجموع رسائل الامام الهادی الی الحق*، ص ۶۲۲؛ یحیی بن حسین بن قاسم، *انباء الزمن فی تاریخ الیمن*، ص ۱۳.

۴. عباسی، *سیره الهادی الی الحق*، ص ۷۶ - ۷۲.

۵. همان، ص ۷۷.

۶. همان، ص ۴۷.

چالش زیدیان یمن در تثبیت بنیان‌های حکومت

مهم‌ترین بخش در روند شکل‌گیری حکومت‌ها، دوران تثبیت آنان می‌باشد. اگر این دوران با موفقیت سپری نشود، تنش‌های حل‌نشده به‌زودی سبب ضعف حکومت و بروز مشکلات فراوان برای حاکمان خواهند شد.

۱. حضور و رقابت جفاتیان

«جفاتم»، لشکریان والی عباسی، علی بن حسین مشهور به جفتم بودند. او آخرین والی عباسی بود که از سوی معتضد عباسی (۲۸۹ - ۲۷۹ ق) مأمور شد تا از عراق به یمن رود. جفتم در سال ۲۸۲ ق و پس از ورود به صنعا، با دعای همدانی و یارانش درگیر شد. در این جنگ که با پیروزی دعای همراه شد، جفتم یمن را ترک کرد و به عراق بازگشت؛ اما یارانش در صنعا باقی ماندند و به جفاتیان معروف شدند.^۱

اینان هرکدام بر منطقه‌ای از صنعا مسلط شدند و هرگونه که می‌خواستند، آن را اداره می‌کردند؛

۱. العرشى، بلوغ المرام، ص ۱۹.

چهار زن و بچه‌ای را برای فسق و فجور از بازار می‌ربودند و کسی نمی‌توانست جلوی آنها را بگیرد.^۱ آل‌طریف نیز که در صنعا زندگی می‌کردند، با این گروه هم‌بیمان بودند. ابراهیم بن خلف از آل‌طریف، زنان را به اسارت می‌گرفت، به مکه می‌برد و به‌عنوان کنیز می‌فروخت.^۲ همین گروه از جفاتمیان و آل‌طریف پس از ورود هادی به صنعا در ۲۸۸ ق، با شعار «لانرید العلوٰی و لا دخل بلدنا» ضد هادی قیام کردند.^۳ هنگامی که ابوالعناهیبه، حاکم صنعا می‌خواست آرامشان کند، آنها با پرتاب سنگ او را عقب رانده و در نزدیکی خانه هادی با یاران او درگیر شدند.^۴ یاران هادی پس از کشتن سی نفر از مهاجمان، آنان را مجبور به خروج از شهر کردند.^۵ آن‌گونه که نویسنده کتاب *سیره الیهادی الی الحق* ذکر می‌کند، از این زمان به بعد هادی الی‌الحق را بر بالای منابر با نام «امام» توصیف کردند و به دستور او، نامش را بر نقد و طراز حک کردند.^۶ کار امام هادی الی‌الحق آن‌چنان بالا گرفت که حتی در مکه در طول هفت سال به نام او خطبه می‌خواندند و سکه می‌زدند.^۷ از روی سکه‌های مضروب به صعه در سال ۲۹۸ ق که این‌گونه بر روی آنها حک شده است: «*الیهادی الی الحق امیر المؤمنین ابن رسول الله*» و امروزه در موزه هنرهای اسلامی قاهره مصر نگهداری می‌شوند، مشخص می‌شود که وی علاوه بر «هادی الی‌الحق»، ملقب به نام «امیر المؤمنین» نیز بوده است.^۸

دینار ضرب صعه در سال ۲۹۸ ق

۱. عباسی، *سیره الیهادی الی الحق*، ص ۲۰۴؛ یحیی بن حسین بن قاسم، *انباء الزمن فی تاریخ الیمن*، ص ۲۲ - ۲۱.
۲. همان.
۳. عباسی، *سیره الیهادی الی الحق*، ص ۲۰۷.
۴. همان، ص ۲۰۹ - ۲۰۸.
۵. یحیی بن حسین بن قاسم، *انباء الزمن فی تاریخ الیمن*، ص ۲۳.
۶. همان، ص ۱۸.
۷. الزرکلی، *اعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء*، ج ۸، ص ۱۴۱.
۸. فؤاد سید، *تاریخ المذاهب الدینیة فی البلاد الیمن*، ص ۲۳۷ - ۲۳۶.

۲. مشکلات اقتصادی

گرچه یمن از بسترهای اقتصادی مناسبی سود می‌جست و تا پیش از این، کشاورزی به‌عنوان مهم‌ترین بخش اقتصادی تأثیر بسزایی در سطح زندگی اجتماعی یمنیان ایفا می‌کرد، اما زلزله سال ۲۴۴ ق که باعث فرورفتگی بخشی از یمن و تخریب خانه‌های آن شد،^۱ اقتصاد و کشاورزی آنها را نیز تحت‌الشعاع خود قرار داد. پس از این حادثه و با بروز خشک‌سالی‌هایی که از سال ۲۸۳ ق شدت گرفت، یمنیان با قحطی‌های گسترده روبه‌رو شدند؛^۲ میوه‌ها و کشتزارهایشان نابود شد و درگیری و اختلاف‌های قبیله‌ای هم زیاد شد. به این دلایل، میزان مرگ‌ومیر مردم و حیوانات در این دوره که هم‌زمان با حضور زیدیان بود، بالا رفت.^۳ قحطی آن‌گونه عرصه را بر مردم تنگ کرد که مردم از شدت گرسنگی یکدیگر را خوردند و کسی قحطی‌ای بزرگ‌تر از این را به یاد نداشت.^۴

برهم خوردن تعادل اقتصادی و فقر باعث شد از یک طرف زیدیان که در تلاش برای تأسیس اولین حکومت زیدی خود بودند، با جنگ‌های متعدد و با رنگ و بوی اقتصادی روبه‌رو شوند و از طرف دیگر، مردم از پرداخت زکات به هادی و کارگزارانش خودداری کنند.^۵

محمد بن عبدالله علوی، کارگزار هادی در «وسحه» در نامه‌ای به هادی نوشت که اَبَادُغَیْش شهابی، تعداد زیادی نیرو جمع‌آوری کرده است و از تسلیم زکات و سایر واجبات خودداری می‌کند؛ او در این نامه از هادی در خواست کمک کرد. زیدیان پس از یک نبرد سنگین با مردم وسحه توانستند بر اوضاع مسلط شوند.^۶ هنوز مدتی از این اتفاق نگذشته بود که هنگامی که کارگزاران هادی به همراه اموالی حدود هزار دینار از شهر نجران خارج شده بودند، در بین راه توسط اهل «وادعه» مورد کین و دستبرد قرار گرفتند. در این درگیری یکی از کارگزاران هادی کشته شد.^۷

با رسیدن خبر به امام هادی الی‌الحق، او به‌سمت روستای شوکان،^۸ محل اقامت شورشیان حرکت کرد. در آنجا تعدادی از اقوام آنها را نزدشان فرستاد تا با نصیحت، آنها را به طاعت خدا باز

۱. ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج ۷، ص ۸۱.

۲. عباسی، *سیره الهادی الی الحق*، ص ۳۶؛ حسنی، *المصاییح*، ص ۵۷۰.

۳. همان، ص ۵۸۴.

۴. یحیی بن حسین بن قاسم، *انباء الزمن فی تاریخ الیمن*، ص ۳۷.

۵. الفقی، *الیمن فی خلل الاسلام*، ص ۱۶.

۶. عباسی، *سیره الهادی الی الحق*، ص ۸۷ - ۸۵.

۷. همان، ص ۸۹.

۸. «شوکان» روستایی است که خانه و درختان نخل و انگور فراوان دارد و بسیار آباد است. این روستا در منطقه ذمار قرار دارد. در منابع، روستایی نزدیک سرخس را هم به این نام ضبط کرده‌اند. (همان، ص ۹۰؛ حموی، *معجم البلدان*، ج ۳، ص ۳۷۳)

گردانند و اموال را پس دهند؛ اما آنها نپذیرفتند. آن شب هادی الی‌الحق پیامبر^{علیه‌السلام} را در خواب دید که می‌فرمود: «لعن الله حنیشا، لعنه الله.»^۱ این خواب سبب شد تا روز بعد، امام هادی الی‌الحق در مقابله با شورشیان شدت عمل به خرج دهد. به دستور او درختان خرما و انگورهای شورشیان از جا کنده شد و خانه‌هایشان را ویران کردند.^۲

به‌واسطه همین جنگ‌ها و هزینه‌های بالای امور نظامی و تداوم خشک‌سالی‌های یمن، زیدیان با کاهش درآمدهای حکومتی روبه‌رو شدند. بالا رفتن تعداد فقرا^۳ به همراه کاهش درآمدهای اقتصادی سبب تضعیف زیدیان در بعد اجتماعی، سیاسی و نظامی گشت. از این رو هادی الی‌الحق به والیانش دستور داد تا یک‌چهارم از زکات جمع‌آوری شده را برای فقرا صرف کنند^۴ و زنان یهودی و نصرانی را از پرداخت جزیه معاف کرد.^۵

توجه هادی به رفع نگرانی‌های معیشتی مردم و و صلح‌نامه‌های وی، سبب جلب اعتماد عمومی و روسای قبایل شد. این امر آن‌چنان مؤثر بود که با وجود همه مشکلات، هنگامی که یحیی بن حسین از بزگان و مردم قبایل اطراف صعده برای جهاد دعوت می‌نمود، در همراهی کردن او کوتاهی نمی‌کردند.^۶

۳. یافت قبيله‌ای

گرچه ورود هادی الی‌الحق به یمن به دعوت برخی قبایل یمنی صورت گرفت،^۷ اما همین بافت قبيله‌ای به یکی از مهم‌ترین چالش‌های اجتماعی زیدیان در برپایی حکومت تبدیل شد. از جمله مشکلات امام هادی الی‌الحق، اختلافات بین قبيله‌ای بود که گاه به‌علت کشته شدن یک شخص از یک قبيله توسط افراد قبيله دیگر و یا بروز اختلافات مالی به‌وجود می‌آمد. اختلاف بین اهل سببع و اهل خرقان که با کشته شدن یکی از افراد اهل ربیعه آغاز شد،^۸ و یا اختلاف بین سلمانین و خولانی‌ها را می‌توان از این جمله دانست^۹ که با تدبیر امام هادی الی‌الحق منجر به صلح شد. حمایت برخی قبایل از بازماندگان والی عباسی،^{۱۰} مقاومت آنان در مقابل برخی دستورات امام هادی

۱. عباسی، سیره الهادی الی‌الحق، ص ۹۱ - ۸۹.

۲. یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۱۳.

۳. عباسی، سیره الهادی الی‌الحق، ص ۴۶.

۴. یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۱۰.

۵. یحیی بن حسین، مجموع رسائل الامام الهادی الی‌الحق، ص ۶۲۲.

۶. به‌عنوان نمونه ر.ک به: یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۱۱.

۷. عباسی، سیره الهادی الی‌الحق، ص ۳۶ و ۶۶.

۸. همان، ص ۱۲۶.

۹. یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۱۹.

۱۰. همان، سیره الهادی، ص ۲۰۷.

الی الحق همچون اجرای حد شرب خمر^۱ و خیانت و پیمان شکنی، زیدیان را در تأسیس حکومتشان به سختی انداخت. از این رو هنگامی که هادی در سال ۲۸۶ ق بر اهل خیان مسلط شد، بالای منبر آنان را به شدت مورد عقاب قرار داد و گفت:

... ای اهل خیان! ای اهل نفاق و ای اهل دروغ و کذب!... اگر فضایل یحیی بن عیسی نبود، دستان مؤمنین را در کشتنشان باز می گذاشتم. پس از این، به واسطه خطای شما بر شما رحم نخواهم کرد و اگر توطئه کنید، شما را نابود می کنم.^۲

به علت خیانت و پیمان شکنی برخی قبایل از سال ۲۸۷ ق به بعد، شاهد شدت عمل هادی در مقابله با قبایل و اشخاصی هستیم که علیه او دست به قیام و نافرمانی می زدند.^۳

اهل نجران که پیش از این با هادی هم پیمان بودند، قصد جنگ با هادی کردند. پس از آنکه هادی بر آنها پیروز شد، دستور داد کشته های نجرانیان را طوری بر تنه درختان قرار دهند تا سرهایشان به سمت پایین آویزان باشد.^۴ همین طور دستور داد تا خانه و باغ برخی شورشیان را تخریب کنند.

هنگامی که درختان نخل آنجا را کردند، هادی الی الحق گفت: «رسول خدا با بنی نظیر نیز این گونه رفتار نمود»؛^۵ سپس این آیه را خواند: «مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لَبَنَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَىٰ أُصُولِهَا فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَ يُخْزِي الْفَاسِقِينَ»^۶ هر درخت با ارزش نخل را قطع کردید یا آن را به حال خود وا گذاشتید، همه به فرمان خدا بود تا که فاسقان را خوار و رسوا کند.^۷

عمده مخالفت های این قبایل، پس از عزل و نصب های هادی الی الحق به وقوع پیوست.^۸ در مهم ترین مخالفت های قبیله ای، آل طریف و آل یعفر را پس از جنگ با زیدیان و زخمی شدن امام هادی الی الحق، مجبور کردند از صنعا به صعده عقب نشینی کنند.^۹ این عقب نشینی سبب شد تا سایر قبایل و نیز قبایل اطراف صعده از اطاعت هادی خارج شده و علیه او شورش نمایند.^{۱۰}

۱. حسنی، المصابیح، ص ۵۷۰ و ۵۷۷.

۲. عباسی، سیره الهادی الی الحق، ص ۱۳۳ - ۱۱۴.

۳. تقریباً بیشتر حوادث این سال را می توان این گونه دانست. (همان، ص ۱۹۵ - ۱۳۶)

۴. یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۲۰.

۵. همان؛ عباسی، سیره الهادی الی الحق، ص ۱۳۰.

۶. حشر (۵۹): ۵.

۷. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۳، ص ۴۸۴؛ یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۲۰.

۸. حسنی، المصابیح، ص ۲۱۷.

۹. همان، ص ۲۴۲ - ۲۲۰.

۱۰. همان، ص ۵۸۹ - ۵۸۶؛ یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۳۵.

۴. مشکلات فرهنگی

یکی از مهم‌ترین مشکلات هر حکومت اعتقادی، شناخت دیدگاه‌های فرهنگی جامعه پیرامون و چگونگی حفظ و یا اصلاح فرهنگ مطلوب از دیدگاه خود می‌باشد.

هادی الی الحق در اولین سفر خود (۲۸۰ ق / ۸۹۳ م) بدون شناخت از اوضاع اجتماعی و فرهنگی یمنیان و به امید جامعه پوشاندن به آرزوهای خود، مدینه را به سوی یمن ترک کرد.^۱ شراب که از مهم‌ترین بخش اقتصادی یمن، یعنی کشاورزی به دست می‌آمد و ظاهراً جزئی از فرهنگ عامیانه آنها بود، عاملی شد تا هادی مجبور به ترک یمن شود.^۲ او هنگامی که می‌خواست حد شراب را بر برخی خویشان ابوالعناهیة^۳ اجرا نماید، با مقاومت و مخالفت وی روبه‌رو شد؛ از این رو شبانه یمن را ترک کرد و به مدینه بازگشت.^۴

حجاب زنان از دیگر مسائل فرهنگی‌ای بود که هادی الی الحق توجه ویژه‌ای به آن نمود. او پس از اقامه نماز جماعت یومیه، از مسجد خارج می‌شد و در کوچه و بازارها می‌گشت و اگر زنی را می‌دید، او را دعوت به حجاب می‌نمود.^۵

توجه ویژه وی به حجاب سبب شد تا او اولین کس از حاکمان یمن باشد که بُرُقَع (مقنعه روبنده‌دار) را برای زنان یمن ساخته و آنها را ملزم به استفاده از آن کند.^۶

تأثیر ظهور قرامطه بر فرایند شکل‌گیری اسماعیلیه

هنگامی که پیمان‌شکنی‌ها و درگیری‌ها در حال گسترش بود، حضور قرامطه^۷ در یمن معزل‌جدیدی برای ادامه تحرکات زیدیان ایجاد کرد.

قرامطه در سال ۲۹۱ ق به فرماندهی علی بن فضل حمیری و منصور بن حسن کوفی به یمن

۱. همان، ص ۷؛ عباسی، *سیره الهادی الی الحق*، ص ۳۶؛ الزرکلی، *أعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء*، ج ۸، ص ۱۴۱.

۲. هارونی، *الاقاد*، ص ۱۴۱.

۳. نام او عبدالله بن بشر، ملقب به ابوالعناهیة است. او شخصی ادیب و شاعر، و از بزرگان یمن و حاکم صعده بوده است. (یحیی بن حسین، *الاحکام فی الحلال و الحرام*، ج ۲، ص ۱۶؛ عباسی، *سیره الهادی الی الحق*، ص ۱۱۰؛ حسنی، *المصابیح*، ص ۵۷۹)

۴. همان، ص ۵۷۰ و ۵۷۷.

۵. عباسی، *سیره الهادی الی الحق*، ص ۳۸۶؛ یحیی بن حسین، *مجموع رسائل الامام الهادی الی الحق*، ص ۵۴۲.

۶. همو، *الاحکام فی الحلال و الحرام*، ج ۲، ص ۱۰.

۷. قرامطه منصوب به حمدان قرامط هستند که بیت‌المقدس را قبله قرار داد. آنان در سال ۳۱۷ ق حجرالاسود را کندند و به «هجر» بردند، تا آنکه سال ۳۳۹ ق به مکه باز گردانده شد. (احمد شوقی، *الحياة السياسية و الفكرية للزیدیه فی المشرق الاسلامی*، ص ۱۷۹)

وارد شدند.^۱ علی بن فضل در سال ۲۹۳ ق پس از درگیری‌های فراوان توانست بر صنعا مسلط شود.^۲ مشکل قرامطه و وجود آنها در یمن، غیر از مشکلات و معطلاتی بود که تا پیش از این زیدیان با آن روبه‌رو بودند. پیش از ورود هادی الی الحق به یمن، این منطقه کمتر با مباحث و نظریات کلامی و علمی آن دوره روبه‌رو بود. از این رو هادی که فردی عالم و مجتهد بود، توانست در این خلاء موجود به تبیین مباحث علمی - کلامی زیدیه بپردازد. به همین دلیل درگیری‌های ابتدایی وی بیشتر در رابطه با مسائل اجتماعی و اقتصادی به‌وقوع می‌پیوست. اما با حضور قرامطه، این جو دگرگون شد و رقیبان سرسخت اسماعیلی که دارای مباحث نظری و کلامی بودند، عرصه را بر زیدیه یمن تنگ نمودند. کشمکش‌های بسیاری بین زیدیان و قرامطه رخ داد و صنعا که مهم‌ترین شهر یمن بود، بارها بین این دو گروه ردوبدل شد؛^۳ حتی در سال ۲۹۷ ق، هنگامی که هادی برخی از یارانش را به صنعا فرستاد، آنان به‌علت ترس از بازگشت قرامطه مجبور شدند آنجا را ترک کرده و به صعده باز گردند.^۴ در مجموع از سال ۲۹۸ - ۲۹۱ ق زیدیان یمن هفتادوسه جنگ با قرامطه انجام دادند^۵ که در بیشتر آنها، پیروزی با قرامطه رقم خورد.^۶

به طور کلی گرچه این دوره یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخی حکومت زیدیان محسوب می‌شود که هادی الی الحق توانست هرچند به‌طور موقت مرزهای دولت تازه‌تأسیس خود را از شمال تا نجران و از جنوب تا عدن گسترش دهد، اما هادی تا زمان فوتش با قرامطه، قبایل اطراف صنعا و اهل نجران درگیر بود^۷ و در آخرین درگیری زیدیان در نجران، محمد بن عبیدالله علوی، والی آنجا توسط بنی‌الحارث کشته و به صلیب کشیده شد.^۸

سرانجام یحیی بن حسین ملقب به هادی الی الحق در ذی‌حجه سال ۲۹۸ ق / ۱۱۰۱ م در حالی که به‌شدت مریض بود، از دنیا رفت.^۹

۱. عباسی، سیرة الهادی الی الحق، ص ۳۴۰.

۲. یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۴۷ - ۴۴.

۳. علی بن فضل پس از از دست دادن صنعا آن را بار دیگر در سال ۲۹۴ ق تصرف کرد و پس از کشتن دشمنانش، به مدت سه سال بر آنجا حکومت کرد. (اللقى، الیمن فی ظل الاسلام، ص ۱۰۹؛ یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۴۹ - ۴۸)

۴. همان، ص ۵۲.

۵. هارونی، الافاده، ص ۱۳۷؛ احمد شوقی، الحیة السیاسیه و الفکریه للزیدیه فی المشرق الاسلامی، ص ۱۷۹.

۶. فؤاد سید، تاریخ المذاهب الدینیة فی البلاد الیمن، ص ۲۳۵.

۷. حسنی، المصاییح، ص ۵۸۹.

۸. عباسی، سیرة الهادی الی الحق، ص ۳۷۷ - ۳۷۳.

۹. همان، ص ۳۸۴؛ حسنی، المصاییح، ص ۵۸۹؛ یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۵۸.

نتیجه

نتایج و یافته‌های این پژوهش را می‌توان در محورهای زیر خلاصه کرد: پیشینه یمنیان در گرایش به تشیع، توجه علویان و اسماعیلیان را به این منطقه جلب کرد. از این رو گروهی از ایشان به یمن آمدند و دعوتشان را آشکار کردند. زیدیان تنها کمی پیش از اسماعیلیان و با دعوت برخی قبایل یمنی به آنجا وارد شدند. آنان به رهبری هادی الی‌الحق با استفاده از بسترهای علمی و فرهنگی که قاسم رسی ایجاد نموده بود و نیز با استفاده از بسترهای سیاسی، اجتماعی، جغرافیایی و اقتصادی موجود، موفق به تأسیس اولین دولت زیدی یمن شدند. این دولت تازه‌تأسیس در برخی موارد به دلیل ضعف خود در شناخت اوضاع موجود و در برخی موارد دیگر با ظهور پدیده‌های جدید، با مشکلات و چالش‌های گوناگونی در عرصه سیاسی روبه‌رو شد. مشکلات فرهنگی، بافت قبیله‌ای، حضور باقی‌ماندگان والیان عباسی و حمایت آنان توسط قبایل یمنی، مشکلات اقتصادی ناشی از زلزله و خشک‌سالی و ظهور مدعیان سرسخت اسماعیلی، بنیان‌های این دولت تازه‌تأسیس زیدی را با مخاطرات جدی روبه‌رو کرد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. ابن اثیر، علی بن ابی‌الکرم، *الکامل فی التاریخ*، ۱۳ ج، بیروت، دار صادر و دار بیروت، ۱۳۸۵ ق / ۱۹۶۵ م.

۳. ابن اعثم الكوفی، احمد، *الفتوح*، تحقیق علی شیری، ۹ ج، بیروت، دارالأضواء، الطبعة الأولى، ۱۴۱۱ ق / ۱۹۹۱ م.
۴. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، *ديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر و من عاصرهم من ذوی الشأن الأكبر*، تحقیق خليل شحادة، ۸ ج، بیروت، دارالفکر، الطبعة الثانية، ۱۴۰۸ ق / ۱۹۸۸ م.
۵. ابن فقيه همدانی، *البلدان*، تحقیق يوسف الهادی، بیروت، عالم الكتب، ط الأولى، ۱۴۱۶ / ۱۹۹۶.
۶. ابن کثیر الدمشقی، اسماعیل بن عمر، *البداية و النهاية*، ۱۵ ج، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۷ ق / ۱۹۸۶ م.
۷. ابن منظور، جمال‌الدین ابوالفضل محمد بن مکرم بن علی الانصاری الخزرجی، *لسان العرب*، ۶ ج، بیروت، دار صادر، ج ۳، ۱۴۱۴ ق.
۸. ابوالفرج أصفهانی، علی بن الحسین، *مقاتل الطالبیین*، تحقیق سید احمد صقر، بیروت، دارالمعرفة، بی تا.
۹. احمد شوقی ابراهیم العمرجی، *الحياة السياسية و الفكرية للزيدية في المشرق الاسلامی*، قاهره، مكتبة مدبولی، الطبعة الاولى، ۲۰۰۰ م.
۱۰. بلاذری، احمد بن یحیی (۲۷۹ق)، *انساب الاشراف*، تحقیق سهیل زکار و ریاض زركلی، بیروت، دارالفکر، ط الأولى، ۱۴۱۷ ق، ۱۹۹۶ م.
۱۱. بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر، *فتوح البلدان*، بیروت، دار و مكتبة الهلال، ۱۹۸۸ م.
۱۲. جعفری، سید حسین محمد، *تشیع در مسیر تاریخ*، ترجمه محمدتقی آیت‌اللهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ج سوم، ۱۳۸۶.
۱۳. حسن سلیمان محمود، *تاریخ اليمن السياسي في عصر الاسلامی*، عراق، مجمع العالمی العراقی، الطبعة الاولى، ۱۹۶۹ م.
۱۴. حسنی، احمد بن ابراهیم، *المصابیح*، تحقیق عبدالله بن عبدالله بن احمد الحوثی، صعده، مؤسسة الامام زید، الطبعة الاولى، ۱۴۲۲ ق.
۱۵. حموی، یاقوت بن عبدالله، *معجم البلدان*، ۷ ج، بیروت، دار صادر، الطبعة الثانية، ۱۹۹۵ م.
۱۶. خضیری احمد، حسن، *دولت زیدیه یمن*، ترجمه احمد بادکوبه، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ج دوم، ۱۳۸۰.
۱۷. دینوری، احمد بن داود، *الأخبار الطوال*، تحقیق عبدالمنعم عامر، مراجعه جمال‌الدین شیال، قم، منشورات الرضی، ۱۳۶۸.

بسترها، زمینه‌ها و چالش‌های پیدایی جنبش زیدیه در یمن □ ۱۳۳

۱۸. الزرکلی، خیرالدین، *الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین*، بیروت، دارالعلم للملایین، الطبعة الثامنة، ۱۹۸۹ م.
۱۹. سالم عزّان، محمد یحیی، *الامام الزید بن علی شعله فی لیل الاستبداد*، صنعاء، دار الحکمت الیمنیه، ۱۴۱۹ ق.
۲۰. شفق خواتی، محمد، «امامت از دیدگاه زیدیه و امامیه»، *فصلنامه طلوع*، ش ۲۱، بهار ۱۳۸۶.
۲۱. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، *الملل و النحل*، ج ۳، تصحیح احمد فهمی محمد، قاهره، مطبعة حجازی، الطبعة الاولى، ۱۳۶۸ ق / ۱۹۴۸ م.
۲۲. صدوق، محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، *فضائل الشیعة و صفات الشیعة*، بیروت، دارالهادی، ۱۴۱۲ ق.
۲۳. طبری، محمد بن جریر، *تاریخ الأمم و الملوک*، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، ج ۱۱، بیروت، دارالتراث، الطبعة الثانية، ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م.
۲۴. عباسی العلوی، علی بن محمد بن عبیدالله، *سیرة الهادی الی الحق یحیی بن حسین*، تحقیق سهیل زکار، بیروت، دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، طبعة الثانية، ۱۴۰۱ ق / ۱۹۸۱ م.
۲۵. العرشی، حسین بن احمد، *بلوغ المرام فی شرح مسک الختام فی من تولى ملک الیمن من ملک و امام*، قاهره، مکتبة الثقافیة الدینیة، بی تا.
۲۶. الفقی، عصام‌الدین عبدالرئوف، *الیمن فی ظل الاسلام منذ فجره حتی قیام دولت بنی رسول*، قاهره، دار الفکر العربی، الطبعة الثالثة، ۱۹۹۴ م.
۲۷. فؤاد سید ایمن، *تاریخ المذاهب الدینیة فی البلاد الیمن حتی نهایت القرن السادس الهجری*، قاهره، دار المصر اللبناهی، الطبعة الاولى، ۱۴۰۸ ق / ۱۹۸۸ م.
۲۸. کریم‌لو، داوود، *جمهوری یمن*، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه، چ اول، ۱۳۷۴.
۲۹. کلبرگ، اتان، *از امامیه تا اثنسی عشریه*، ترجمه محسن الویری، قم، مجله پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام، ش ۲، زمستان ۱۳۷۴.
۳۰. مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار*، ج ۱۱۰، بیروت، مؤسسة الوفا، چ دوم، ۱۴۰۳ ق.
۳۱. محمد ابوزهره، *الامام الزید حیاته و عصره، آرائه و فقهه*، بیروت، دار الفکر العربی، بی تا.
۳۲. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، ج ۲۷، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چ اول، ۱۳۷۴.

- ۱۳۴ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۳، پاییز ۹۱، ش ۸
۳۳. منتظرالقائم، اصغر، نقش قباثل یمنی در حمایت از اهل بیت (قرن اول هجری)، قم، بوستان کتاب، چ اول، ۱۳۸۰.
۳۴. منذر عبدالکریم البکر، دراسات فی تاریخ العرب قبل الاسلام - تاریخ الدول الجنوبیه فی الیمن، عراق، دانشگاه بصره، ۱۹۸۰ م.
۳۵. هارونی، یحیی بن حسین، الافاده فی تاریخ ائمة الزیدیه، تحقیق محمد یحیی سالم عزان، یمن، دار الحکمة الیمنیه، الطبعة الاولى، ۱۴۱۷ ق / ۱۹۹۶ م.
۳۶. وافدی، محمد بن عمر (۲۰۷ق)، الردة مع نبذة من الفتوح العراق، تحقیق یحیی الجبوری، بیروت، دار الغرب الاسلامی، ط الاولى، ۱۴۱۰ ق / ۱۹۹۰ م.
۳۷. _____، المغازی، تحقیق مارسدن جونز، بیروت، مؤسسة الأعلمی، ط الثالثة، ۱۴۰۹ ق / ۱۹۸۹ م.
۳۸. یحیی بن حسین (هادی الی الحق)، الاحکام فی الحلال و الحرام، تصحیح ابوالحسن علی بن احمد بن ابی حریصه، مکتبة یعسوب الدین علیه السلام الالکترونیه، الطبعة الاولى، ۱۴۱۰ ق / ۱۹۹۰ م.
۳۹. یحیی بن حسین (هادی الی الحق)، مجموع رسائل الامام الهادی الی الحق القدیم یحیی بن الحسین بن القاسم بن ابراهیم، تحقیق عبدالله بن محمد الشاذلی، اردن، مؤسسة الامام زید بن علی الثقافی، الطبعة الاولى، ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۱ م.
۴۰. یحیی بن حسین بن قاسم بن محمد، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، تصحیح محمد عبدالله ماضی، قاهره، مکتبة الثقافیة الدینیة، بی تا.
۴۱. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن جعفر بن وهب، تاریخ الیعقوبی، ۲ ج، بیروت، دار صادر، بی تا.